

**ДРУК БЕЛАРУСІ 1941–1945 гг. У ФОНДАХ
ПРЭЗІДЭНЦКАЙ БІБЛІЯТЭКІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
ЯК АБ’ЕКТ БІБЛІЯГРАФІчнай І КУЛЬТУРНАЙ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ**

Кніга і выдавецкая справа 1941–1945 гг. складаюць асобную цікавую старонку ў гісторыі друку Беларусі. У фондах Прэзідэнцкай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь (ПБ) калекцыя літаратуры ваеннага часу таксама даволі прадстаўнічая і традыцыйна займае пачэснае месца ў бібліятэчна-бібліяграфічным інфармаванні. Здаецца, вынайсці тут нешта новае практычна немагчыма. Тым не менш з кожным годам адкрываюцца нейкія новыя факты, альбо даўно вядомае, звыклае, раптам набывае нечаканую актуальнасць.

Вось так і ў ПБ у 2008 г. вырашылі на сайце бібліятэкі ў Інтэрнэце зрабіць віртуальны варыянт чарговай стацыянарнай кніжнай выставы да Дня Перамогі. Рэалізацыя гэтага, на першы погляд, нескладанага праекта запатрабавала, аднак, правядзення асобнай навукова-даследчай распрацоўкі. Прапануем некаторыя яе вынікі.

Сюжэт даследавання будаваўся на спалучэнні двух момантаў: 1) агульнай характарыстыкі друку Беларусі 1941–1945 гг. і стану яго бібліяграфічнага ўліку; 2) разгляду канкрэтнага фонду выданняў ПБ па тэме. Дзякуючы гэтаму дасягалася актуалізацыя і шматаспектнасць вывучэння. Праблемы даследавання палягалі ў ідэалагічнай, храналагічнай, відавой, тапаграфічнай, моўнай і класіфікацыйнай плоскасцях.

Ідэалагічны аспект. Літаратура ваеннага часу савецкага боку была ўлічана ў шэрагу бягучых, рэтраспектыўных і праблемна-тэматычных бібліяграфічных паказальнікаў. Разгляду тэмы былі прысвечаны і некалькі манаграфічных і калектыўных навуковых прац [1]. Літаратура процілеглага (несавецкага) ідэалагічнага лагера (калабаранцкая, незалежніцкая, нямецкая) з-за цэнзурных абмежаванняў была персонай нон-грата ў БССР. Толькі апошнім часам яна ўвайшла ў навуковы абыходак беларускага кнігазнаўства, дзякуючы пераважна тэарэтычным працам і бібліяграфічным дапаможнікам за аўтарствам беларуска-польскага вучонага Юрыя Туронка, які адзін фактычна адыгрывае ролю цэлай беларускай інстытуцыі кнігі і бібліяграфіі [2].

За храналагічныя рамкі вывучэння браўся, у асноўным, перыяд 22 чэрвеня 1941 г. – 9 мая 1945 г., які ў савецкай гістарыяграфіі вядомы пад назвай «Вялікая Айчынная вайна». Але на дадзеным этапе прыйшлося адмовіцца ад строгага храналагічнага кіравання. Пэўныя выключэнні маюць быць, бо некаторыя выданні нельга дакладна датаваць, а некаторыя, цікавыя для характарыстыкі разглядаемага перыяду, выпадаюць за вызначаныя храналагічныя межы. Па культурніцкай напружанасці, драматычнасці ідэйнага супрацьстаяння ў выдавецка-літаратурным соцыуме найбольш цікавы тут для нас перыяд непасрэднай нямецкай акупацыі тэрыторыі Беларусі. Ды зноў жа паўстаюць складанасці з вызначэннем працягласці акупацыйнага перыяду, бо ён розны для тых ці іншых тэрытарыяльных складнікаў тагачаснай БССР. Прыкладам, Мінск быў акупаваны на сёмы дзень вайны, а савецкая літаратура на тэрыторыі яшчэ вольнай Гомельшчыны магла выходзіць да пачатку верасня 1941 г. (Гомель быў заняты немцамі толькі 19 жніўня 1941 г., а вызвалены ўжо 26 лістапада 1943 г., райцэнтр Брагін – адпаведна 28 жніўня 1941 г. і 23 лістапада 1943 г.); Мінск быў вызвалены 3 ліпеня 1944 г., але толькі з вызваленнем Брэста 28 ліпеня 1944 г. быў скончаны перыяд акупацыі для ўсёй Беларусі.

Увогуле храналагічна можна вылучыць наступныя перыяды кнігавыдання, тэматычна звязаныя з тагачаснымі ваеннымі падзеямі. 1 верасня 1939 г. (пачатак Другой сусветнай вайны) – 22 чэрвеня 1941 г. – выдавецкая дзейнасць дыяспары, друк на тэрыторыі Заходняй Беларусі; жнівень 1941 г. (поўная акупацыя тэрыторыі БССР) – пачатак несавецкага кнігавыдання, астаткавы савецкі і падрыхтоўка падпольнага друку – канец 1943 г. (пачатак вызвалення БССР) – друк перыяду поўнай акупацыі БССР; ліпень 1944 г. (канчатковае вызваленне БССР) – спалучэнне савецкага і несавецкага кнігавыдання непасрэдна на тэрыторыі БССР – 9 мая 1945 г. – савецкі друк вызваленай БССР, несавецкі падпольны і на выгнанні друк; 6 жніўня 1945 г. (канец Другой сусветнай вайны) – канец 1945 г. – савецкі пасляваенны аднаўленчы друк (па назвах даваенны ўзровень быў дасягнуты толькі ў 1950 г. [3, с.10]), пачатак друку беларускай палітычнай эміграцыі.

Якія віды выданняў характэрныя для тагачаснага друку? Гэта – кнігі, календары, перыёдыка (газеты і часопісы), улёткі (лістоўкі), карты, плакаты, аб'явы. Па прызначэнні – афіцыйная, агітацыйна-прапагандысцкая, навучальная, навукова-папулярная, прафесійна-

вытворчая літаратура і г. д. Спецыфіка ваеннага часу і мэтавая скіраванасць абумоўлівалі пераважна невялікі аб'ём выданняў у друкаваных аркушах і шырокі дыяпазон накладаў – ад некалькіх дзесяткаў тысяч да некалькіх асобнікаў.

Геаграфія выданняў (адміністрацыйна-тэрытарыяльны статус месца выхаду) самая разнастайная. Увогуле можна весці гаворку пра беларускую кнігу ў Беларусі, у савецкім тыле, у Германіі і гарадах краін Еўропы, акупаваных Германіяй (Берлін, Прага, Варшава і інш.), далёкім замежжы (ЗША, краіны Паўднёвай Амерыкі).

Трэба заўважыць, што беларускія этнічныя тэрыторыі – Віленшчына, Беласточчына, часткі Латгаліі, Смаленшчыны, Пскоўшчыны, Браншчыны, Чарнігаўшчыны і Ноўгарад-Севершчыны і да вайны пераважна знаходзіліся ў складзе іншых дзяржаў, а ў вайну свой адміністрацыйна-тэрытарыяльны статус адносна Беларусі памянлі і некаторыя часткі БССР. Так, толькі цэнтральная частка Беларусі склала адмысловы рэйхскамісарыят «Беларусь». Поўдзень Беларусі быў уключаны нямецкімі ўладамі ў склад генеральных акруг «Валынія–Падолія» і «Жытомір» рэйхскамісарыята «Украіна», Беласточчыну і частку сучаснай Гродзенскай вобласці ўвогуле далучылі да Усходняй Прусіі, паўнапраўнай адміністрацыйнай адзінкі Трэцяга Рэйха, Усходняя Беларусь увайшла ў тылавы раён групы армій «Цэнтр». Між тым многія з гэтых тэрыторый былі наўпрост ці ўскосна звязаныя з беларускай выдавецкай справай.

Па моўнай прыкмеце літаратура на беларускай, рускай і некаторых іншых мовах (пераважна пераклады з беларускай на мовы народаў СССР) складае найбольшы масіў разглядаемай літаратуры. Заўважым, што поўны ўлік і аналіз літаратуры на нямецкай, польскай і ўкраінскай мовах, якая выходзіла на акупаванай тэрыторыі, яшчэ чакае свайго даследчыка.

Класіфікацыя. З улікам усяго вышэйсказанага намі прапанаваны падзел друку Беларусі разглядаемага перыяду – па ідэалагічнай прыкмеце – на савецкі і несавецкі. Чаму не «антысавецкі» ў апошнім выпадку? Таму што не ўсе выданні, што выйшлі па-за рамкамі савецкай цэнзуры на акупаванай тэрыторыі або ў іншых краінах, носяць выразную антысавецкую скіраванасць (гэта, найперш, што да рэлігійных, навучальных выданняў і да т. п.). Больш за тое, некаторыя выданні, (напрыклад, у Аргенціне) выдаваліся арганізацыямі беларускага замежжа, якія знаходзіліся

пад уздзеяннем савецкай афіцыйнай прапаганды; адпаведны прасавецкі характар мелі і іх выданні.

Прапанаванае Ю. Туронкам вызначэнне «пад нямецкім кантролем» [4] намі крыху звужана: з яго вылучана літаратура «па-за нямецкім кантролем».

Агульная схема класіфікацыі па ідэалагічнай прыкмеце з улікам геапалітычных умоў выдання (акупаваная і неакупаваная тэрыторыя) і цэнзурных абмежаванняў (легальны і нелегальны друк) можа выглядаць наступным чынам.

1. Савецкі друк БССР

1.1 на акупаванай тэрыторыі БССР

1.1.1 падпольны (у гарадах, мястэчках, вёсках)

1.1.2 партызанскі (у лясах, на месцах дыслакавання партызанскіх атрадаў і злучэнняў)

1.2 у савецкім тыле

1.2.1 для перакідкі праз лінію фронту і нелегальнага распаўсюджвання на акупаванай тэрыторыі

1.1.2 для фронту (беларусаў-франтавікоў)

1.2.3 для легальнага ўжытку і распаўсюджвання на неакупаванай тэрыторыі СССР

2. Несавецкі друк Беларусі

2.1 на акупаванай тэрыторыі Беларусі

2.1.1 пад нямецкім кантролем (калабаранцкі)

2.1.2 па-за нямецкім кантролем (нацыянальна зарыентаваны, незалежніцкага кірунку, напаяўлегальны, у абыход цэнзуры)

2.1.3 польскі, украінскі, расійскі (у ідэёвым рэчышчы Арміі Краёвай (АК), Арганізацыі Украінскіх Нацыяналістаў (ОУН), Украінскай Паўстанцкай Арганізацыі (УПА), Расійскай Вызваленчай Арміі (РОА) і да т. п.)

2.1.4 нямецкай ваеннай і цывільнай (грамадзянскай) адміністрацыі

2.2 на тэрыторыі Германіі і акупаваных ёю тэрыторыяў еўрапейскіх краін, у тым ліку прыбалтыйскіх (найперш у Берліне, Празе, Варшаве, Рызе, Вільні і Беластоку)

2.3 у вольным свеце (ЗША, краіны Лацінскай Амерыкі і г.д.).

Звернемся да пытанняў дакументнай базы і бібліяграфічнага ўліку. *Кнігі*. Усяго, згодна з нашымі падлікамі па «Ежегодниках книги СССР» [5], за перыяд з другой паловы 1941 г. па другую палову 1945 г. на неакупаванай тэрыторыі СССР на беларускай мове і перакладаў з беларускай на мовы народаў СССР выйшла 107

выданняў (2-я пал. 1941г. – 9, 1942 г. – 27, 1943 г. – 19, 1944 г. – 19, 1-я пал. 1945 г. – 33); у 2-й пал. 1945 г. – 48 выданняў.

Работа Кніжнай палаты БССР у гады вайны была спынена. Толькі ў 1947 г. пабачыў свет падрыхтаваны ёю «Летапіс друку БССР: кнігі і брашуры, выпушчаныя выдавецтвамі БССР за 1941–1945 гг.» [6]. Пры яго складанні выкарыстаны першыя чатыры нумары «Летапісу друку БССР» за 1941 г. і «Книжная летопись» Усесаюзнай кніжнай палаты за 1941–1945 гг. Усяго ў дадзеным бібліяграфічным дапаможніку ўлічаны 532 пазіцыі (№ 306 падвойны): у першай частцы «Кнігі і брашуры 1941г., выданыя да пачатку Вялікай Айчыннай вайны», – 306 выданняў (на беларускай мове – 102, на рускай – 170, на польскай – 18, на габрэйскай – 16); у другой частцы «Кнігі і брашуры выдання 1942–1945 гг.» – 226 выданняў (на беларускай мове – 200, на рускай – 26). На акупаванай тэрыторыі кнігі савецкай ідэалагічнай арыентацыі амаль не выходзілі (за выключэннем брашур накладамі ў 500–600 асобнікаў з юбілейнымі дакладамі і прамовамі Сталіна [7, с.157]). Адметным прыкладам тут з’яўляецца надрукаваны ў друкарні слускай падпольнай газеты «Народны месцівец» зборнік напісаных у тыле ворага вершаў А. Астрэйкі «Слуцкі пояс» (1943).

Згодна з статыстычным зборнікам «Друк Беларускай ССР. 1918–1965» выданне кніг у БССР складала: 1941 г. – 306 назваў (на беларускай мове – 162, на рускай – 108, на інш. – 36), 1942 г. – 0, 1943 г. – 23 (на беларускай мове – 20, на рускай – 3), 1944 г. – 41 (на беларускай мове – 38, на рускай – 3), 1945 г. – 169 (на беларускай мове – 148, на рускай – 21) [3, с.25, 27–29]. Сімптаматычна, што суадносіны беларускамоўнага і рускамоўнага савецкага кнігавыдання ў 1942–1945 гг. склалі адпаведна 88 % (233 назвы) і 12 % (27 назваў). Рабілася ўсё, каб захаваць беларускі народ у полі свайго ідэалагічнага ўплыву. Таму на пэўны час палітыка русіфікацыі была пакладзена на паліцу.

Параўнаем гэтыя лічбы з дадзенымі па несавецкім друку.

У «Альфабэтным каталёгу кніг і брашур», якія выйшлі на беларускай мове ў 1939–1944 гг., Ю. Туронкам прыведзены апісанні 117 кніг і брашур, з іх 19 выдадзены самімі немцамі (1939–1941 гг. – 8 выданняў, 1941 – 17; 1942 – 17; 1943 – 34, 1944 – 28) [4, с.349–357]. Сярод выдаўцоў – Беларуская народная самапомач (БНС), Школьны інспектарыят, Выдавецтва школьных падручнікаў і літаратуры для моладзі (24 кнігі) і інш.

У паказальніку З. і В. Кіпеляў «Беларускі й беларусаведны друк на Захадзе» ўлічаны больш чым 100 выданняў, што выйшлі ў 1941–1945 гг. па-за межамі Беларусі (да 1945 г. пераважна на тэрыторыі Германіі і акупаваных ёю краін) [8, с.27–42].

Перыёдыка. За ўвесь перыяд акупацыі на Беларусі выходзіла больш за 160 нелегальных газет і каля 90 часопісаў савецкай арыентацыі. Масіў савецкіх выданняў улічаны ў наступных дапаможніках:

Зборнік лістовак усенароднай партызанскай барацьбы ў Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны / Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ (Мн., 1952) – зборнік фактаграфічнага характару.

Адамовіч В. С. Падпольныя перыядычныя выданні на Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны: бібліягр. наказ (Мн., 1975.)

Вялікая Айчынная вайна: 1941–1945: Плакат. Агітплакат. Газета-плакат. Сатырычны лісток (Мн., 1985) – факсімільнае ўзнаўленне асобных нумароў газеты-плаката «Раздавім фашысцкую гадзіну», сатырычнага лістка «Партызанская дубінка», плаката «Радзіма-маці заве!».

І паўстаў народ...: факсімільнае выданне падпольных і партызанскіх газет, часопісаў, лістовак перыяду Вялікай Айчыннай вайны (Мн., 2005) – зборнік падрыхтаваны ЦНБ НАНБ з уласнай калекцыі газет (95 назваў, 570 нумароў), якія выходзілі ў гады вайны. Уключае нумары газеты-плаката «Раздавім фашысцкую гадзіну» і газет падпольных райкамаў і абкамаў КП(б)Б (прыведзены спіс 163 такіх газет і бюлетэняў газетнага фармату).

Кнатъко Г. Д. Рукописные издания партизан Белоруссии (Мн., 1979) – манаграфія, у якой акрамя падрабязнай характарыстыкі асобных выданняў прыводзіцца спіс 87 часопісаў, якія захаваліся, з пазначэннем гадоў выдання, колькасці нумароў, выдаючага органа, выдаўца, месца сённяшняга захавання.

Вялікаму правадыру народаў Іосіфу Вісарыёнавічу Сталіну: зборнік пісем партызан і партызанак, працоўных Савецкай Беларусі (1941–1945) (Мн., 1947) – унікальны збор тэкстаў эпістальярных дакументаў ваеннага часу са спасылкамі на крыніцы (рукапісны партызанскі часопіс «Народный мститель», газеты «Савецкая Беларусь», «Звязда»).

На акупаванай тэрыторыі Беларусі нямецкімі ваеннымі ўладамі былі распаўсюджаны каля 900 улётак і выходзіла каля 100 легальных перыядычных выданняў на беларускай, рускай і

нямецкай мовах [9, с.291]. Яны ўлічаны ў паказальніку: *Жумарь С. В. Библиография оккупационных периодических изданий, выходивших на территории Белоруссии в 1941–1944 гг.* (Мн., 1995); *Документы по истории Великой Отечественной войны в Государственных архивах Республики Беларусь (1941–1945): справочник* (Дрезден–Минск–Грац, 2003) – нямецка-беларускі праект з удзелам Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь; у даведніку змешчаны бібліяграфічныя апісанні і відарысы некаторых газет, часопісаў і ўлётак ваеннага часу.

Дакладны карэляцыйны аналіз колькасці савецкіх і несавецкіх кніжных і перыядычных выданняў пакуль зрабіць немагчыма з-за розных храналагічных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных падыходаў да ўліку выдавецкай прадукцыі рознымі даследчыкамі і ў існуючых на дадзены момант статыстычных дапаможніках. Актуальнай застаецца таксама задача поўнага бібліяграфічнага ўліку рознамоўнай выдавецкай прадукцыі 1941–1945 гг., што складае нацыянальны асобнік або мае дачыненне да Беларусі.

Каб уявіць ідэалагічна-прапагандысцкае і культурна-асветнае значэнне друку Беларусі ваеннага часу, паспрабуем змадэляваць тагачасную, так бы мовіць, інтэлектуальную і інфармацыйную сітуацыю.

Мадэль уплыву друку процілеглых ваюючых бакоў на жыхара акупаванай Беларусі павінна была ўлічваць мэты, сацыяльны статус карыстальнікаў (на каго разлічана), сродкі рэалізацыі. Тут трэба браць пад увагу таксама адрозненні ў дзяржаўна-нацыянальным статусе Беларусі, Украіны і краін Балтыі ад іншых еўрапейскіх краін, акупаваных Германіяй. Для першых – калабарацыянізм быў вымушанай ідэалагічнай саступкаю нацыяналістычных колаў акупантам дзеля пасляваеннага аднаўлення існуючых да 1940 г. незалежных буржуазных рэспублік (Літва, Латвія, Эстонія) альбо пабудовы рэальнай дзяржаўнасці, заснаванай на дэмакратычных каштоўнасцях і захаванні тэрытарыяльнай цэласнасці (Беларусь і Украіна). Яго можна не прымаць, але зразумець можна. Для другіх – праблема пасляваеннай дзяржаўнасці, нацыянальнай самаідэнтыфікацыі і міжнароднага прызнання не стаяла так востра. Таму з’ява калабарацыянізму для гэтых краін не мае апраўдання, бо выклікалася толькі прычынамі жыццёвага прагматызму і, што значна горш, – ідэйным супрацоўніцтвам мясцовых прыхільнікаў нацыянал-сацыялізму з НСДАП (Нацыянал-сацыялістычнай нямецкай рабочай партыяй).

Чыя мадэль аказалася больш эфектыўнай? Хто выйшаў пераможцам у выдавецкім змаганні трох ідэалагічных складнікаў – гітлераўскага нацыянал-сацыялістычнага, сталінскага савецка-сацыялістычнага і беларускага нацыянальнага? Аднозначнага адказу тут няма. Мэты нацысцкай кніжнай прапаганды былі скіраваны на выхаванне пакорлівых рабоў для рэйха і садзейнічанне гаспадарчаму асваенню краю. Савецкі друк, папершае, павінен быў нейтралізаваць нямецкі прапагандысцкі ўплыў, па-другое, узняць народныя масы на ўзброенае змаганне з ворагам. Таму, напрыклад, у кніжнай прадукцыі найбольшы працэнт займалі брашуры агітацыйна-прапагандысцкага характару.

Беларуская нацыянальна зарыентаваная літаратура па сваіх мэтах, безумоўна, не падыходзіла ні аднаму з гэтых бакоў. Яе існаванне ў акупацыйнай інфармацыйнай прасторы хутчэй было вынікам больш прагматычнай пазіцыі часткі нямецкай адміністрацыі (звычайна звязваецца даследчыкамі з дзейнасцю гаўляйтэра В. Кубе, забітага савецкімі падпольшчыкамі ў 1943 г. Трагічна-сімвалічна, што ён быў падарваны мінай, закладзенай ў даваенным Доме пісьменніцкага саюза.), і высілкаў таксама часткі нацыянальнай інтэлігенцыі, што стаяла за аднаўленне незалежнай беларускай дзяржавы без Сталіна і Гітлера.

Складанасць тагачаснай незалежніцка-культурнай сітуацыі паўстае з наступнага ўспаміну сведкі тых падзей, пазнейшага ўдзельніка вызвалення Італіі ў складзе 2-га польскага корпуса Брытанскай 8-й арміі і знанага беларускага пісьменніка-эмігранта К. Акулы: «Найбольш пільна сачылі гітлераўскія акупанты за беларускай прэсай і праявамі культурнага жыцця. У генеральным камісарыяце Беларусі не было ніводнай штодзённай беларускай газеты, акрамя пары паўтыднёвых. ...Увесь матэрыял палягаў пільнай цэнзуры. З кніжак амаль нічога не выдавалася. У школах не было падручнікаў, у бібліятэках – твораў беларускае нацыянальнае літаратуры» [10, с.17].

А што маглі зрабіць і рабілі беларусы у тых складаных умовах, бачна з наступнага выказвання Ларысы Геніюш, якая жыла тады ў Празе:

«З чэскім выдавецтвам мы дагаварыліся выдаць беларускія паштоўкі. Гэта зрабіць вайною было цяжка, але зноў, як цуд чэхі не ўмелі мне ў нечым адказаць. Так і ўбачылі свет 12 харошых відокаў нашай прыроды. Мы, усе славяне, моўчкі сябе падтрымоўвалі,

затое ніколі не падтрымоўвалі выданьняў з пранямецкім зьместам. Але такога ў нас, беларусаў, не было.

...Калі выйшла мая кніжка, ... працаўнікі гестапа папыталіся ў мяне, з кім працую, што выйшла мая кніжка, гдзе нічога няма пра Гітлера, пра Герынга й пра новую Еўропу. ...мне сказалі: «Хто не з намі, той супраць нас». ...Грошай ... за свае вершы не ўзяла, бо лічыла, што мы ўсе павінны працаваць для культуры свайго народу – гэта велічна ўжо само па сабе, а ўздымаць яго адраджэнне – гэта як маліцца Найвышэйшаму, які дае нам мудрасць і сілы, каб узняць свой народ» [11, с.55–56].

За такі адносна кароткі час незалежніцкаму крылу беларускай інтэлігенцыі не ўдалося ажыццявіць свае адраджэнцкія планы і пераканаць у іх рэальнасці шырокія народныя масы. Яскравым адбіткам гэтага з’явілася і выдавецкая справа.

Дадзеныя тэарэтычныя высновы леглі ў аснову практычнай масавай працы і даведкава-бібліяграфічнага абслугоўвання карыстальнікаў у ПБ.

Так, пры падрыхтоўцы адпаведнай электроннай выставы на сайце ПБ мы, па-першае, імкнуліся аб’ектыўна адлюстраваць і прадставіць на ёй усю шматграннасць і разнастайнасць беларускай выдавецкай прадукцыі 1941–1945 гг. незалежна ад ідэалагічнай арыентацыі (раздзелы выставы адпавядалі распрацаванай намі вышэйпрыведзенай класіфікацыі); па-другое, карыстальнікі мелі магчымасць азнаёміцца не толькі з выявамі тытульных аркушаў, але і з фрагментамі тэкстаў саміх дакументаў.

Колькі прыкладаў. Акрамя такіх выданняў, як «Партызанская дубінка», «Раздавім фашысцкую гадзіну», «За свабодную Беларусь» і «За Савецкую Беларусь», якія ўжо традыцыйна экспануюцца на выставах ваенных гадоў, наведвальнікі сайта маглі азнаёміцца з электроннымі копіямі арыгіналаў улётак; статыстычным даведнікам «Состояние народного хозяйства и культурного строительства Минской области Белорусской ССР к началу Отечественной войны» (выданне СНК БССР, асобнік для службовага карыстання пад №87; месца выдання і наклад не паказаны); нумарамі «Блакнота агітатара-партызана» за 1943 г.; фрагментам самаробнай карты наступальнай аперацыі «Баграціён» (вывешвалася ў ДOME Урада ў 1944 г. пасля вызвалення); інфармацыйным плакатам «Распоряжение Правительственной комиссии по учёту и распределению сохранившихся зданий в городе Минске «О порядке занятый зданий под учреждения и жильё в г. Минске» (Мн., 12 июля 1944 г. [Типография им. Сталина]),

брашурай «Паведамленне надзвычайнай дзяржаўнай камісіі па ўстанаўленні і расследаванні зладзеянняў нямецка-фашысцкіх захопнікаў і іх саўдзельнікаў “Аб зладзеяннях нямецка-фашысцкіх захопнікаў у горадзе Мінск”» (Мн.: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1944).

Кішэннага фармату, невялічкія на 20–30 старонак, кніжачкі, што выдаваліся газетай «Савецкая Беларусь», прадстаўлялі выданні, прызначаныя для распаўсюджвання на акупаванай тэрыторыі. Сярод іх – Я. Колас. *Адпомсцім* (Б. м., 1942), Я. Купала. *Беларускім партызанам* (Б. м., 1942), К. Чорны. *Кат у белай манішцы: фельетоны* (Б. м., 1942). Нумар газеты «Ленінец: орган Плешчаніцкага РК КП(б)Б і Н-скага партызанскага атрада» (за 20 снежня 1943 г.) пад вядомым лозунгам «Смерць нямецкім акупантам!» адлюстроўваў партызанскі друк.

Дакументы нямецкай адміністрацыі былі прадстаўлены «Маленьким русско-немецким словариком для облегчения сношения между русскими и немцами железнодорожниками» (Мн.: Главное Управление Средних железных дорог, 1942); «Абвесткай» ад 28 студзеня 1944 г. аб спаленні вёсак Байкі і Сінякі за сувязь з «бандытамі» (на беларускай, нямецкай і польскай мовах; за подпісам «камандора» паліцыі бяспекі і СД, Беластоцкая акруга).

Малавядомыя старонкі беларускай гісторыі і кніжнай справы прыадкрывалі для карыстальнікаў такія выданні (калабаранцкага і незалежніцкага разрадаў па нашай класіфікацыі), як: *Бакач П. Падручнік нямецкага языка для беларусаў* (Бэрлін, 1941), *Праваслаўны мясяслоў на 1943 год* (Варшава: Праваслаўная Мітрапольная друкарня, [1942]); *Bielaruski lemantar* (Miensk, 1942) П. Кісяля, зацверджаны Інспектарыятам беларускіх школ пры Генеральным камісары Беларусі; *Народный календарь на 1942 год: Спутник сельского хозяина* (Б. м.: Новое время, [1942]); *Езавітаў К. Беларуская школа: першая чытанка пасля лемантара* (Рыга: Выданьне К. Езавітава, 1943); *Аляхновіч Ф. Круці, ня круці – трэба памяці* (Менск: Выданьне часапісу «Новы шлях», 1944); часопіс «Покліч» (№ 1 за 1943 г.) Навагрудскай настаўніцкай семінарыі (у рэдакцыйным звароце гаварылася: «У нас адна ясная мэта: Вольная Беларусь. Мы маем нязломную волю яе асягнуць» [12, с.3]).

Несумненную цікавасць у наведвальнікаў сайта павінны былі выклікаць некаторыя інфармацыйныя дапаможнікі, падрыхтаваныя ПБ у 50-х гг. мінулага стагоддзя, якія зараз ператварыліся ў бібліяграфічныя рэдкасці. Некалі яны складаліся ў двух-трох асобніках, прызначаліся для службовага карыстання і рабіліся на

замову кіраўнікоў органаў бяспекі або першых асоб дзяржавы. Гэта – бібліяграфічны паказальнік «К истории партизанского движения в Белоруссии в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.)» (Мн., 1955), аналітычна-фактаграфічныя і біябібліяграфічныя зборнікі: «Мінск: Да 10-й гадавіны з дня вызвалення ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў: кароткая хроніка аднаўлення і развіцця горада. Ліпень 1944 – чэрвень 1954» (Мн., 1955), зборнікі, прысвечаныя ролі Беларусі ў жыцці І. Сталіна, К. Варашылава, П. Панамарэнкі. Усе яны ўтрымліваюць багата матэрыялаў, што да гісторыі ваенных падзей.

Каб перадаць адпаведную атмасферу таго ўжо далёкага ліхалецця, выкарысталі мы для віртуальнай экспазіцыі і лічбавыя фатаграфіі штыка да знакамітай трохлінейкі Мосіна, патроннай гільзы ды кавалку калючага дроту; іх матэрыяльныя арыгіналы таксама захоўваюцца ў сектары старадрукаў і рэдкіх выданняў ПБ як дапаможны экспазіцыйны матэрыял.

Падсумоўваючы, заўважым, што навукова-прыкладны характар нашага даследавання друку Беларусі 1941–1945 гг. дазволіў аптымізаваць усю працу бібліятэкі з дадзеным дакументным масівам. А электронныя тэхналогіі далі магчымасць данесці яе вынікі да шырокага кола карыстальнікаў.

1. Гл.: *Краўчанка, І.* Падпольны бальшавіцкі друк у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны / І. Краўчанка. – Мінск, 1959; Из истории партийно-советской печати БССР. – Минск, 1960. – 269 с.; Кнатько, Г. Д. Рукописные издания партизан Белоруссии / Г. Д. Кнатько. – Минск, 1979. – 86 с.

2. Гл., *напрыклад*, яго збор найбольш важкіх прац: Туронак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронак. – Вільня, 2006. – 877, [27] с. – Рэц.: Лаўрык, Ю. [Рэцэнзія] / Ю. Лаўрык // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 8, сш. 1–2 (14–15) (Снежаны). – Менск, 2001. – С. 349–353.

3. *Друк Беларускай ССР. 1918–1965: статыстычныя матэрыялы: (да 50-годдзя Вялікага Кастрычніка).* – Мінск, 1967. – 91 с.

4. *Туронак, Ю.* Беларускае кніга пад нямецкім кантролем / Ю. Туронак // Туронак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі... С. 323–372.

5. *Ежэгоднікі* кнігі СССР, 1941–1945: системат. указ. / Всесоюз. книж. палата. – М., 1946, 1947, 1949–1951.

6. *Летаніс* друку БССР: Кнігі і брашуры, выпушчаныя выдавецтвамі БССР за 1941–1945 гг. / Дзяржаўная бібліятэка і Бібліяграфічны інстытут БССР імя У. І. Леніна. – Мінск, 1947. – 65 с.

7. *Дубовік, В. І.* Грозное оружие партизан. Подпольная печать Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / В. И. Дубовик // Из истории партийно-советской печати БССР... С. 145–192.

8. *Кіпелі, З. і В.* Беларuskі й беларусаведны друк на Захадзе: Асобныя выданьні: Бібліяграфія / склад. З. і В. Кіпелі. – Нью-Ёрк; Мінск, 2003. – ххii, 584 с.

9. *Жумар, С.* Друк акупацыйны (1941–1944) / С. Жумар // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 2003. – Т. 3. – С. 290–291.

10. *Акула, К.* Змагарныя дарогі / К. Акула. – Мінск, 1994. – 572 с.

11. *Геніюш, Л.* Споведзь / Л. Геніюш. – Мінск, 1993. – 271 с.

12. *Да моладзі* // Покліч: школьны часопіс Настаўніцкай семінарыі ў Наваградку. – 1943. – № 1. – С. 3.